

Милана Љубичић

Филозофски факултет Универзитета у Београду
Београд

НА БЕЛОМ ХЛЕБУ: СМРТНА КАЗНА У СРБИЈИ 1804-2002.

Иван Јанковић: *На белом хлебу: Смртна казна у Србији 1804-2002.*
Београд: Службени гласник, Клио, 2012., стр. 622

Књига Ивана Јанковић *На белом хлебу : смртна казна у Србији 1804-2002.*, објављена је прошле, 2012. године у издању Службеног гласника и Клиа. Ријеч је о обимној студији у којој нас аутор кроз 15 поглавља води, како сам каже, кроз историју смртне казне у Србији од 1804-2002. године. Ова студија ипак далеко превазилази задати циљ, залазећи у питања од социолошког значаја. Не без критичког осврта на одабрани методолошки приступ, који се у основи своди на анализу заиста обимне документационе грађе (службена документација, историографска грађа, новински написи), а у неким сегментима иде даље, готово до анализе наратива актера укључених у извршење смртне казне (осуђених и њихових помагача), Иван Јанковић нуди у основи социолошку анализу друштвено-политичких прилика и њиховог утицаја на однос према смртној казни.

Одмах ваља скренути пажњу и на то да је тему смртне казне (у тадашњој Југославији) у новијој литератури на овом просторима најпотпуније обрадио управо Иван Јанковић 1985. године у својој монографији *Смрт у присуству власти* (Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, 1985.). У односу на ову, на југословенским просторима најпознатију монографију о смртној казни, *На белом хлебу* нуди нешто другачији приступ теми. Изостаје опширно излагање о теоријским питањима која се односе на смртну казну (аргументи про ет контра), које се ипак могу препознати у тексту. Такође, потоња монографија се бави нешто дужим (од 1804. па све до укидања смртне казне у Србији, 2002. године), док *Смрт у присуству власти* покрива краћи временски период (1804-1977.). Када је ријеч о сличностима, поред очекивано истоврсне (и треба посебно подвући – заиста обимне) грађе која је коришћена у обе студије, основна се препознаје у полазишној хипотези: (не)постојање ове санкције и друштвено (не)одобравање исте јесте барометар демократије у једном друштву. У монографији *На белом хлебу* ова теза је нешто разрађенија и концизнија, у односу на претходну студију, претпостављамо опет очекивано, с обзиром на друштвено-политичке прилике у којима је аутор прву монографију објавио.

Као и ова нова студија, и њених петнаест поглавља носе симболичне наслове: *За изгубљене главе*, *Како се кривци код нас на тачку суше*, *Духу времена клањати се*, *Што се боре мисли моје*, *Установа која тамани друштво*, *Поклони ми млађани живот*, *премило-*

стиви господару, Хоће Карабурму да прогласе за пантеон великих Срба, Прштено је свима, свима, само није издајци, Траже се на смрт осуђени, За време усмрћивања владао је потпуни ред, Доста више са тим стрељањем, Ми смо против смртне казне ... али смо реалисти, Човек је наше највеће богатство, Смртна казна је уставна категорија, И опет: „Духу времена клањати се“. Сама за себе поглавља представљају одвојене цјелине, које могу стајати независно једна од друге. С друге стране, излагања хронолошки слиједу историјску матрицу тј. кључне историјске догађаје (од Србије Првог устанка од 1804-1812., преко, како аутор вели, најпотпуније пропасти Србије 1813-1839., затим њеног опоравка 1839-1858., па све до политичке транзиције у периоду од 1999-2002.), пратећи исту методолошко-аналитичку нит што их чини међусобно упоредивима. Систематизована су тако да се у сваком од њих даје кратак историјски приказ друштвено-политичких прилика у Србији. Потом слиједи опширно излагање о нормативном регулисању питања везаних за смртну казну, начинима њене примјене у пракси, као и ставовима стручњака и јавног мијења према овој санкцији. У сваком поглављу Јанковић упознаје са законском утемељеношћу и начинима извршења смртне казне у компаративној персепктиви: у Србији и европским државама.

Већ у првом поглављу у коме аутор упознаје са условно названом правном традицијом Србије од 1804-1913. године, проналазимо упориште за полазишну хипотезу. Тадашње друштвене околности (рат, борба великаша за власт) и изостанак закона у данашњем смислу, или како Јанковић експлиците каже: безвлашће (13 страна), су погодвале томе да смртна казна у пракси постане средство помоћу којег се исказивала лична моћ, нарочито кроз институт вансудских егзекуција. Тако су по правилу егзекуције су извршаване над политичким противницима и/или зарад остварења материјалне користи. Аутор уочава да је Србија, у поређењу са европским земљама, у којима је у то доба кривично право било предмет реформи, далеко заостајала: процесноправне одредбе су укључивале обичај и ослањале се на ирационална средства, а прибављање доказа о нечијој кривици се ослањало (и) на тортуру (батине, везивање, ускраћивање хране, сна и воде...). Казне су извршаване јавно, пред публиком. У тој јавној представи кроз коју је на највидљивији начин демонстрирана моћ владара, посебну улогу је имало читање пресуде, потом присуство целата и на крају (дуготрајно) излагање тијела, коме је био ускраћен хришћански укуп. Аутор упознаје и са најчешће присутим начинима извршења смртне казне у Србији Првог устанка. Ријеч је о: вјешању, стрељању, точку или колу, те мртвој шиби, а учинилац је могао бити погубљен и по принципу симболичке еквиваленције: на начин на који је својој жртви одузео живот.

У другом поглављу аутор пише о смртној казни у Србији након њене најпотпуније пропасти 1813. па све до 1839. године. Двојство власти и надлежности (српске и турске), које је завршено стицањем аутономије Србије, се протезало и на питања смртне казне. Смртна казна је и даље била средство за обрачун са политичким неистомишљеницима, које је кнез Милош неријетко користио. И даље се судило по обичајном праву: здравом разуму, савјести и осјећању правде. У поређењу са Пруском, Баварском и Аустријом, Русијом, а од 1832. године и са Енглеском која је укинула читав низ капиталних преступа, у

Србији је број погубљених криваца био несразмјерно висок. Судићи по Јанковићу на овај тренд, као и на широко распорстрањено негодовање према јавном чину узимања живота, најпресудније су утицале политичко-економске прилике и њима подпомогнута филантропска настојања.

Треће поглавље даје приказ односа према смртној казни у периоду од 1839-1858., када настају и први писани закони и први прави судови (81 страна) у Србији. Посебно, Јанковић се бави анализом контекста у којем настаје кривично законодавство, акценат стављајући на значај политичких борби које су, када је ријеч о смртној казни, на исте осудиле политичке кривце и оне који су вршили имовински криминалитет (провалне крађе и разбојништва, независно од вриједности украдене имовине). Ипак, Јанковић примјеђује и присуство извјесне модернизације земље. Тај нови дух времена је донијела генерација рођена после 1820-тих, које се није сјећала турско-српског двовлашћа нити Милоша на врхунцу моћи (108 страна). Под притисцима ових младих људи, махом образованих у иностранству, кривично правосудије је либерализовано, што је имало директан уплив и на извршење смртне казне. Тако иако је у поређењу са Енглеском и Велсом, Пруском и Француском, Србија имала нешто већу стопу погубљења, од 1839-1858. године број погубљених константно опада. Овај нови дух времена се огледа и у побуну учене и лаичке јавности против излагања глава убијених хајдука на шилцима и плотовима (100 страна), као и против мртве шибе којом погубљење више није извршавало због противљења грађана који су одбијали су да је спроводе. Укинута је и обичај јавног излагања тијела стављањем на точак (1858.), који је нарочито сметао јавности. Институт помиловања је имао своју улогу у представи погубљења, које је и даље извршавано јавно. Тако је кривац о томе да ли је помилован био обавјештаван тек пред стрељачким водом, што је повећавало драматичност и на упечатљив начин демонстрирало моћ суверена.

У наредном, четвртном поглављу аутор се бави анализом односа према смртној казни у деценији коју је обиљежила друга влада Милоша и Михајла Обреновића све до доношења „Намесничког“ устава 1869. Аутор посебно инсистира на значају који је тада донесени (1860. године) Криминални законик за Књажество Србију, урађен по узору на пруски, баденски и француски КЗ, имао у области регулисања смртне казне. Њиме је наине укинута смртна казна за квалификовану крађу, али не за дуго. Већ 1863. су услед пораста стопе криминалитета која је повезана са ублажавањем казни, се чули све гласнији повици да се казнена политика поопштри, што је недуго потом учињено. Уведено је и десет нових капиталних дјела, од које ни једно није за посљедицу имало смрт жртве. За разлику од праксе у већини европских земаља у којима је јавност извршења укинута током 60-тих и 70-тих година XIX вијека, у Србији је погубљење и даље јавна, веома посјећена представа: стрељању претходили читање пресуде и говор осуђеног, који је неријетко попримао тон моралне поуке млађима. Па ипак, да се примјетити да је питање смртне казне интригирало умне људе у подједнакој мјери и у Србији, као и у Европи. У то доба преведени су и кључни аболиционистички оријентисани аутори Митермајер и Бернер, као и Бекарија, а након смрти кнеза Михајла почињу излазити и први стручни правнички часописи који се баве темом смртне казне (Судски лист, Правда).

О томе како су либералистичке идеје и социјалистичко-радикалски интереси који су ишли за тим да политички преступи буду укинута, обликовали аболиционистичке напоре у Србији излаже се у петом поглављу. Наиме, овај период се везује за политички мотивисано насиље (тзв. народни одсаји и политичка хајдучија) и политички мотивисана суђења, у којима су махом страдавали политички противници, те су у Скупштини вођене расправе које су у крајњем скору дале значајних резултата када је ријеч о укидању смртне казне за политичка кривична дјела и имовински криминалитет. И лаичка јавност је постала осјетљивија на питање смртне казне, захваљујући низу текстова објављених против ове санкције у штампи. Но, пошести анархизма или пропаганде делом (189 страна), које нису миголишле како Србију тако ни остале европске земље (на примјер Њемачку, Енглеску, Француску) су резултирале порастом броја на смрт осуђених широм Европе. У исто вријеме у новорођеној дисциплини криминологији, проналазе се аргументи за смртну казну, нарочито у случају потребе одбране од тзв. непоправљивих криминалаца.

Приказ политичке ситуације у Србији од 1898-1903. за вријеме владавине Александра Обреновића, и њеног утицаја на начин кривично-правне регулације смртне казне дат је у шестом поглављу. Као посебно прогресиван када је ријеч о смртној казни, Јанковић истиче Априлски устав донесен 1901. којим је број капиталних дјела знатно смањен (ова санкција је укинута за оцеубиство и крађу). У овом периоду начин извршења се није мијењао: осуђени су јавно стрељани, потом закопавани у рупи у коју би пали, док је публика грабила сувенире са губилишта. Иако не у потпуности акуратна, статистика о броју извршених смртних казни (која се води од 1896.) показује константан пад броја лица којима је ова санкција изречена. Србија се тако приближила пракси у европским земљама, која је опет била уско везана за смањење репресије као одговора на анархистичке тенденције испољене претходних деценија. Коначно, када је ријеч о научним кретањима, у то доба јача социолошка струја унутар криминологије, која криминалитет директно доводи у везу са друштвеним условима, а не више са одликама личности, како је то чинила позитивно-антрополошка школа. И у Србији се у том периоду унутар стручне јавности навелико бистре питања узрока криминалитета. Као и широм Европе, и овдје су живе аболиционистичке идеје. С друге стране, ваља се осврнути и на нека ретроградна кретања, чију путању су одредила политичка дешавања, а која са своје стране говоре у прилог полазишне хипотезе. Након ивањданског атентата на Милана Обреновића (1899.), и поред противљења које је долазило из Европе, у том тренутку потресане Драјфусовом афером, уведен је преки суд (могао осудити на смрт у року од 24 сата).

Седмо поглавље аутор започиње као и претходна, описом тадашњих политичких прилика у Србији у периоду од 1903-1914.. „Ново доба“ (233 страна) које је наступило након Мајског преврата 1903. је донијело велике промјене у политичком и друштвеном животу земље, али када је ријеч о казненој политици значајније либерализације није било. Заправо, примјереније је говорити о јачању снага ретрибуције, чији је замах био у великој мјери потпомогнут политичким кретањима. Ипак, аутор се осврће и на Пројекат казног законика који је објављен 1910. и који је због своје модерности био предмет расправљања на стручним европским скуповима. Проналази да је и у Пројекту задржана

смртна казна, и то првенствено због чисто српских разлога (236 страна): борбе против хајдучије, и пренатрпаности затвора. Иако званична статистика и даље није поуздана, има основа за тврђу да је у поређењу са претходним, у овом периоду број извршених смртних казни значајно опао. Посебно је хвале вриједна социодемографска анализа на смрт осуђених, која са своје стране говори у прилог ауторове полазишне хипотезе: то што је највећи број погубљених био сеоског поријекла са своје стране свједочи о политичкој стабилности Србије, будући да су у претходним деценијама међу осуђенима на смрт много више образованих, угледних људи. Ипак, наступајући Балкански ратови, а потом и почетак И свјетског рата довео је до значајног заоштравања казнене политике.

Овом темом аутор се бави у наредном, осмом поглављу. Оно доноси опис друштвеног контекста у којем је поштрена казнена политика у периоду од 1918-1921. године у Краљевини СХС. Међународни положаја нове државе је био неизвјестан, њене границе недоређене, природа уставног уређења импровизирана. Одатле не изненађује да српско кривично право протегнуто (не без противљења) на све области нове државе оштро кажњава (првенствено политички) криминалитет који је настао у ванредним (ратним) околностима. Из понуђеног обиља података јасно се могу уочити и културолошке разлике између различитих дијелова нове државе, нарочито на примјеру односа према смртној казни и помиловању. Интересанто је поменути да су они дијелови нове државе који су раније били под влашћу Аустроугарске у обзир као олакшавајуће околности узимали и минули рат: брутализиацију и опадање моралних вриједности. У Србији се ова околности није сматрала олакшавајућом јер се рат доживљавао као нека врста епске епопеје, која доноси могућност истицања личног јунаштва, подједнако као и моралног посрнућа. Разлике постоје и када је ријеч о начину извршења смртне казне. У пречанским крајевима се казна извршава вјешањем, а у Србији и Црној Гори стрељањем. Ипак, да се јасно препознати одијум стручне јавности и јавног мијења нарочито наспрам стрељања, што је коначно довео до именовања сталног крвника, који током времена стичу славу естрадних личности (318 страна).

У деветом поглављу поглављу аутор анализира друштвено-политичке прилике и њихов утицај на казнену политику у доба псеудопарламентаризма и провале европских тоталитарних режима (1921-1929.). Када је ријеч о смртној казни у Краљевини СХС, није било значајнијих промјена у односу на претходни период. Повици против ове санкције су долазили из редова лијевице, који ће, како ће се показати, након Обзнане (1920.) и Закона о заштити државе (1921.) бити препознати као посебно опасан фронт из којег се регрутују политички кривци. Потоњи закон, коме су претходила два политичка атентата, и сврставање јавности на страну атентатора, од којих је један погубљен, ограничио је читав низ грађанских, политичких људских права и слобода: право на штајк, слободу штампе и право збора и договора. О политичким мотивима који су усмјеравали извршење смртне казне свједочи и природа помиловања. Тако су најчешћи разлози обуставе били политичке природе: расположење локалног становништва и политичких личности. Иако током овог периода у Скупштини нису отворане расправе о смртној казни, не изостају стручне и научне расправе о овој теми. Интересантно је поменути да ван Београдског Универзитета,

који његује традицију ретенционизма, јачају аболиционистичке идеје на другим Универзитетима Краљевине. У расправе су се укључила и филантропска удружења, публицисти, па чак теолози, чији захтјеви су ишли од тога да се укине јавност погубљења, до потпуне аболиције.

Аутор је десето поглавље посветио периоду који је обиљежен даљим јачањем тоталитаристичких тенденција како на европском, тако и на простору Краљевине, које сада повезује слична ретрибутивна казнена политика, рођена у сличним друштвеним околностима, као и одговарајућа научна потка о етиологији криминалитета која је говорила у прилог опстанка смртне казне. Када је ријеч о Краљевини СХС, смртна казна је постала један од основних начина контроле над опасностима које су по територијални интегритет државе представљале национално-сепаратистичке организације. Тако, иако су кривичне статистике и даље непотпуне, има основа за тврдњу да је политички криминалитет заступљенији као дјело због којег је изрицана смртна казна, уз и даље процентуално високе разбојништва и убиства, док је на читавој територији Краљевине СХС порастао број извршених смртних казни. Ипак, по питању егзекуције политичких криваца, постојања специјалних закона и специјалних судова (за заштиту државе) Краљевна СХС не разликује од остатка Европе. И у оквиру криминологије је подржана примјена смртне казне, зарад заштите заједнице и праведног испаштања. Овакве еугеничке и расне теорије добијају на снази и у српској криминологији, а такав теоријски, па чак и експериментални приступ се његује и у оквиру академских институција (на примјер, на Криминалистичком институту Правног факултета у Београду, основаном 1929. године).

У поглављу које слиједи аутор се бави се наизглед кратким временским периодом по завршетку ИИ свјетског рата (од ослобођења Београда 20. октобра 1944. до 31. јануара 1946.), који, када је ријеч о смртној казни, карактерише њена масовна вансудска примјена (400 страна) на простору читаве Европе. Оштрица ретрибуције је усмјерена ка колаборационистима, стварним и замишљеним непријатељима над којима се извршава правда без судског или другог формалног поступка. Аутор нас упознаје и са правним основама и идеолошким резонем на којем је био заснован етос одмазде (400-401 страна). Ријеч је о својеврсној народној правди, која је безрезервно укључивала освету. Подаци о броју људи на које је примјењена оваква условно названо – правда су штур и крајње непоуздани.

Дванаесто поглавље обухвата период од 1946 до 1951. године, у којем долази до ублажавања оштрице ретрибуције и какве-такве хуманизације казнене политике. Аутор нас упознаје са друштвено-политичким приликама које су несумњиво утицале на нешто другачију казнену политику, која се постепено облачи у формално рухо. Као и у већини европских земаља, и у новонасталој ФНРЈ се смањује број смртних казни које су примјењиване као средство судске и вансудске репресије. Ипак, судећи по (истина - непотпуним) статистичким подацима, смртна казна се изрицала најчешће због политичког криминалитета (против народа и државе, против народне имовине). Оштрица ретрибуције је и даље усмјерена ка оним дијеловима нове државе који су у националном погледу изразито хетерогени и који су могли представљати потенцијалну пријетњу социјалистичком јединству. Заправо, смртна казна је изрицана чешће него у претходној држави, а јавност би-

ва у потпуности изостављена из чина погубљења. Укинута је пракса давања белог хлеба: није било посјета, нити је осуђени као ни његова породица знао када и гдје ће бити погубљен.

О периоду од 1951-1977. године, који је обиљежило смањење државне репресије излаже се у тринаестом поглављу. Сада се јавно мијење постепено изузима од мишљења партије, присутна је деетатизација и политичка децентрализација, као и индустријализација које су посљедишно водиле до модернизације друштва и либерализације (и) у сфери казнене политике. Њу обиљежавају релативно либерални уставни из 1953. и 1963., који предвиђају да се смртна казна може изрећи само изузетно и то за најтежа кривична дјела, те Кривични законик ФНРЈ из 1951. који представља прави помак у развоју југословенског кривичног права. Њиме је наике укинута смртна казна за имовинске деликте. Иако су званичне југословенске статистике о изреченим смртним казнама непоуздане, може се тврдити да у овом периоду Југославија приближава европским трендовима: број правоснажних смртних казни, нарочито у случају политичког криминалитета почиње опадати и у апсолутним и у релативним бројкама. У исто вријеме поједини припадници академске заједнице охрабрени либерализацијом казнене политике, износе аргументе против смртне казне.

Јанковић предпоследње поглавље књиге посвећује периоду од 1977-1990., у којем казнену политику обиљежава делиберализација, започета уставним промјенама из 1974. Овај тренд доводи се у везу да потребом да се разрјеше напетости унутар федерације, које су биле изазиване сепаратистичким тежњама. Таква политичка атмосфера је довела до тога да је повећан број капиталних дјела за које је могла бити изречена смртна казна, као и да су та дјела сврставана у категорију политичког криминалитета. Званичне статистике и даље нису прецизне када је ријеч о броју извршених смртних казни. Ипак, овај период је обиљежила појава тзв. петиционаштва. Ријеч је о грађанској опозицији која је власт зашипала низом предлога за друштвене и државне реформе, укључујући и укидање смртне казне. И поред настојања да дјелује организовано кроз удружења, аболицинозам који има своје упориште и у струковној и академској сфери, захваљујући низу нормативно наметнутих препрека, остаје у форми иницијативе, док је у исто вријеме укидање смртне казне постала окосница идентитета нове Европе (522 страна).

Последње поглавље обухвата једну деценију, а аутор га за потребе анализе дијели на два периода: први, када је Србија била изолована, и други од 2000-тих када се, како аутор наводи, окренула друштву народа (заједно са Црном Гором). Поред подробне анализе спољашњих и унутрашњих друштвено-политичких прилика током деведесетих, и њиховог утицаја на праксу вршења смртне казне, аутор се посебно осврће на један забрињавајући тренд који је обиљежио 2000-те. Наике, као и у случају претходне власти, и међу онима демократски изабранима Јанковић препознаје амбивалентност наспрам смртне казне. Резонује да се став демократске власти заснивао на погрешном увјерењу да је јавност оријентисана ретенционистички, истовремено имајући на уму и неке друге њене потенцијале какво је презентовање (државне) моћи. Коначно, закључује да је будућност смрт-

не казне, која је у Србији укинута Уставом 2006., ипак неизвјесна, и да зависи од спољно-политичких фактора.

У цјелини узев *На белом хлебу* је свеобухватна историјско-социолошка студија, у којој је аутор показао завидно познавање историјске грађе и правних извора, те друштвено-политичких прилика, које је опет, не одступајући од полазне хипотезе зналачки повезао са практиковањем смртне казне у Србији и Европи. Сљедећи нит његовог излагања могли бисмо се сложити са тезом да је однос према смртној казни заиста барометар демократије и да се кроз ову санкцију на најдиректнији начин испољава моћ. Заправо, стиче се утисак да је аутору веома блиско Фукоово схватање о моћи као чину, чија се суштина своди на репресију, на шта се у тексту повремено позива. У књизи, међутим, не налазимо разраду овог Фукоовог схватања, иако би овакав приступ могао бацити свијетло на питања која се тичу условно назване хуманизације извршења смртне казне (укидања јавности при извршењу и увођења хуманијих начина одузимања живота) односно одустајања од тзв. анатоомо-политике (демонстрације моћи кроз тијело поданика). Зато нас заључна разматрања остављају у недоумици која, слажемо се, превазилази тему ове студије, а која би се могла сажети у сљедећем питању: да ли су постојећи начини на који држава врши репресију/контролу над грађанима хуманији у односу на смртну казну?

Сумирано, *На белом хлебу* представља изузетну монографију која је, када је ријеч о смртној казни, обогатила наша сазнања из области историје, права и социологије, и као таква представља незамјениво штиво о овој теми.